

Omer HAMZIĆ

Gospodarske prilike u Gračanici između dva svjetska rata, sa posebnim osvrtom na trgovinu

Stvaranjem zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca) i proglašenjem ujedinjenja, 1. decembra 1918. godine Bosna i Hercegovina je ušla u sastav jedinstvene države južnoslovenskih naroda kao njen centralni dio. Na ruševinama propale Habsburške imperije osnovana je nova država koja je od samog početka bila opterećena raznim nacionalnim i socijalnim protivriječnostima. Na samom kraju prvog svjetskog rata, u periodu koji je u narodu ostao upamćen kao prevrat, na ovim prostorima bile su teške ekonomske i društvene prilike, svakovrsna oskudica i glad. Mnogi su umirali od posljedica tek završenog rata, a harala je i epidemija španske groznice koja je odnosila mnoge živote. Kao posljedica neriješenog agrarnog pitanja i teških socijalnih prilika, na selu je vladala opšta nesigurnost a na momente i anarhija.

Ohrabreni dolaskom srbijanske vojske koja je bez ikakvog otpora zaposjedala ove prostore, mnogi srpski odmetnici i seljaci, dojučerašnji kmetovi, počeli su napadati pljačkati i pustošiti muslimanske posjede, imovinu i stoku, paliti njihove kuće i čardake, koje su proglasili vlastitom svojinom. Svi ovi sukobi poprimali su oblike nacionalističkih i vjerskih ispada koji su proizlazili iz stare vjerske i nacionalne netrpeljivosti

i shvatanja da su konačno "oslobođene vekovne srpske zemlje" i otvoren put za stvaranje velike Srbije.¹

Sreski i mjesni narodni odbori, koje je, kao privremene organe vlasti, postavljala Narodna vlada u Sarajevu, imali su težak zadatak da u tom prelaznom preiodu obezbijede prenošenje vlasti i doržavanje reda i mira i da zaštite državnu i privatnu imovinu od raznošenja i pljačke. Takav Odbor pod rukovodstvom uglednog domaćeg trgovca Mihajla Hadžistevića djelovao je i u Gračanici.

Kao i u čitavoj zemlji, tako i na području gračaničkog sreza, ekonomski i politički život veoma sporo se normalizovao. Velikih problema, nasilja i pljački bilo je i na području Tuzle, Brčkog, Gradčca i Gračanice. Početkom 1919. godine stanje na ovim prostorima bilo je kritično, iako su novouspostavljeni organi vlasti ulagali krajnje napore da koliko-toliko normalizuju situaciju, očuvaju red i mir, državnu i privatnu imovinu. Zahvaljujući, između ostalog, i takvoj upornosti Sreskog narodnog odbora i ljudi koji su u njemu neposredno radili, prevrat, odnosno raspad Austro-Ugarske Monarhije i uspostavljanje nove vlasti, u Gračanici i njenoj okolini prošlo je bez većih međunacionalnih potresa, širih nemira i tragedije.

U administrativnom pogledu, sve do 1941. godine, Gračanica je ostala središte sreza koji se, uglavnom, prostirao na teritoriji ranijeg gračaničkog kotara, s tim što je zahvatio i neka naselja s lijeve strane Spreče koja mu ranije nisu pripadala.² Do 1929. Srez je pripadao Tuzlanskoj oblasti, a nakon formiranja banovina, Vrbaskoj banovini.³ Upravni srez Gračanica pros-

¹ Od ukupnog broja feudalaca u Bosni i Hercegovini 91,15% bili su Muslimani, a od kmetova 95,41% hrišćani.

² Od naselja sadašnje gračaničke opštine Miričina i Rašljeva su pripadale tuzlanskom srezu.

³ Od 31.1.1919. godine prestala je sa radom Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu. Umjesto nje, obrazovana je Zemaljska vlada, odgovorna centralnoj vlasti u Beogradu. Vidovdanskim ustavom, koji je donesen 1921. godine sankcionisano je centralističko državno uređenje, a Bosna i Hercegovina podijeljena na šest oblasti (raniji okrugi) koje su bile direktno potčinjene organima centralne vlade u Beogradu i bez ikakvih međusobnih veza. Ipak, sve do februara 1924. godine, kada je ukunuta Pokrajinska uprava, Bosna i Hercegovina je bila jedinstveno administrativno područje sa nekim

tirao se na površini od 61913 hektara, što je skoro dva puta više u odnosu na površinu opštine Gračanica koju je zahvatala do 1992. godine. Više od 34% površine sreza bilo je pokriveno šumom, osobito njegov južni dio. U državnom vlasništvu bilo je oko 60 a u privatnom oko 40% šumskog fonda.⁴

Prvi popis stanovništva u novoj državi izvršen je 1921. godine. Po tom popisu na srezu je bilo 31905 stanovnika⁵, koji su živjeli u 43 naselja⁶. U 28 naselja predratne gračaničke (do 1992.), po tom popisu živjelo je 19.460, a u 18 naselja na sadašnjoj opštinskoj teritoriji 14.179 stanovnika, od čega 4.058 u samoj Gračanici.

Prema posljednjem popisu između dva svjetska rata, 31.3.1931. godine, na srezu je živjelo 55.750 stanovnika. Gustina naseljenosti bila iznad bosanskohercegovačkog prosjeka i iznosila oko 70 stanovnika na jedan kilometar kvadrati.⁷ U to vrijeme Bosna i Hercegovina je imala najveći prirodni priraštaj stanovništva čija je godišnja stopa bila 2,27%. Na osnovu te stope,

može se zaključiti da je na teritoriji sreza neposredno pred drugi svjetski rat živjelo oko 71.500 stanovnika.

Visoka stopa rasta jedno je od obilježja opšte zaostalosti i nerazvijenosti ovog kraja. Takvo obilježje ima i privreda Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata, čija je glavna privredna grana bila poljoprivreda.⁸ Već 1926 godine javljaju se prvi znaci velike ekonomske krize koja će zemlju potresati slijedećih 10 godina. Kriza se najprije osjetila upravo u oblasti agrara, odnosno na bosanskohercegovačkom selu. Agrarna kriza pretvorit će se u opštu privrednu krizu koja se stapa sa svjetskom ekonomskom krizom i trajat će do 1935. godine. Drastičan pad cijena poljoprivrednih proizvoda u zaostaljoj agrarnoj Bosni i Hercegovini izazvao je teže posljedice nego u razvijenijim krajevima Jugoslavije. Poljoprivredne proizvođače tokom krize posebno su pogađale "makaze cijena između poljoprivrednih i industrijskih proizvoda" koje su bile šitre otvorene na štetu seljaka. Pad cijena poljoprivred-

elementima autonomnosti. Poslije ukidanja Pokrajnikse uprave počele su da funkcionišu oblasti kao posebne administrativne cjeline na čelu sa velikim županima, a Bosna i Hercegovina se više nije mogla iskazivati kao posebna istorijska i politička cjelina. Formiranjem banovina kao posebnih administrativno-političkih jedinica (po Zakonu o nazivu i podjeli zemlje na upravna područja od 3.10.1929. godine), Bosna i Hercegovina je raskomadana na četiri banovine koje su spojene sa dijelovima drugih južnoslovenskih zemalja. Formirana je Drinska banovina sa sjedištem u Sarajevu, Vrbaska sa sjedištem u Banja Luci, Zetska sa sjedištem na Cetinju i Primorska sa sjedištem u Splitu). Na čelu ovih administrativnih jedinica bili su banovi koje je direktno imenovao kralj (Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Separat za drugo izdanje Enciklopedije Jugoslavije, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1983. str 115). Sporazumom Cvetković-Maček 1939. godine područje Bosne i Hercegovine je definitivno podijeljeno između Srbije i Hrvatske u skladu sa njihovim velikodržavnim koncepcijama i imperijalnim aspiracijama na teritoriju Bosne i Hercegovine koje će je zaviti u crno tokom drugog svjetskog rata i u ratu 1992-1995.

⁴ Statistika šuma i šumske privrede za 1938. godinu, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1940. godine.

⁵ Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, Definitivni rezultati popisa stanovništva 31.1.1921. godine, Državna štamparija, Beograd, 1932.

⁶ Babići, Babunovići, Boljanić, Brijesnica, Bušetić, Vranovići, Gornji Osječani, Grapska Srpska, Grapska Turska, Gračanica, Lendići, Doborovci, Gornji Osječani, Kakmuž, Karanovac, Klokočnica, Kožuhe, Kostajnica, Krotva, Lohinja, Lukavica, Malešići, Orahovica, Paležnica, Petrovo Selo - Lužani, Petrovo Selo - Brđani, Piskavica, Porječina, Poturice, Rapatnica, Svijetlića, Sižje, Sjenina, Skipovac, Sladna, Soko, Sočkovac, Stanić Rijeka, Stjepan Polje, Čekanići, Čivčije, Džakule, Škahovica.

⁷ Popis je izvršen po tadašnjim opštinama koje su pripadale gračaničkom srezu: opštine Gračanica imala je 4.681 stanovnika, opština Doborovci 5.926, Karanovac 4.550, Lukavica 5.499, Stanić Rijeka 6.931, Zelinja 5.004, Srnice 4.760, Špionica 5.901, Osječani 5.483 stanovnika itd. Iz ovog popisa ne vidi se koja su sela pripadala pojedinim opštinama. Međutim, radi se uglavnom o selima koja su bila najbliža navedenim opštinskim centrima.

⁸ Od ukupnog broja stanovništva Bosne i Hercegovine, poljoprivredom i stočarstvom 1921. godine bavilo se 81,86% stanovnika, a 1931. godine 84,1%. U industriji i zanatstvu bilo je zaposleno između 6,3 i 6,7% stanovništva.

nih proizvoda bio je znatno brži u odnosu na cijene industrijске robe.⁹ Najniži nivo cijena poljoprivrenih proizvoda zabilježen je 1933. godine, stočnih proizvoda i pšeničnog brašna 1934. a kukuruznog brašna i mesa 1935. Pad cijena poljoprivrednih proizvoda na malo koji je neposredno pogađao poljoprivredne proizvođače bio je još veći u odnosu na cijene industrijskih proizvoda. To je slabilo kupovnu moć seljaštva, povećavalo njegovu zaduženost i ubrzavalo proces ekonomskog propadanja sela.¹⁰ Na selu je, inače, bilo malo novca, pa se i promet roba odvijao sa mnogo teškoća. Umjesto novčanog, mnogi seljaci su bili prisiljeni da koriste prirodne, odnosno robne kredite, obično su ugovarali otplatu kredita u naturi ili radu. Takvi krediti često su se pretvarali u najteže oblike eksploatacije i liharstva i direktno su uticali na osiromašenje sela. Tokom cijelog perioda između dva svjetska rata Gračanica je u privrednom pogledu ostala na nivou sličnih bosanskohercegovačkih mjesta sa obilježjima opšte privredne i kulturne zaostalosti. I ovdje su se osjećali razni nacionalni i socijalni antagonizmi, komplikovane političke prilike i opšta nebriga režima za privredni oporavak i razvitak izrazito nerazvijenih područja u zemlji. Među ekonomski zaostalim krajevima Kraljevine Jugoslavije, Bosna i Hercegovina čak je pogoršala svoju poziciju u odnosu na prethodne periode.¹¹ Gračanica je spadala među 40 od ukupno 54 sreza u Bosni i Hercegovini koji su

činili taj "primitivni milje", skoro bez ijednog značajnijeg industrijskog preduzeća, ako se ne računa poneki motorni mlin, mala pilana, kame-nolom, ciglana, pecara rakiye i slično.¹²

Poljoprivreda je bila izrazito vodeća privredna grana i na području gračaničkog sreza. Prema popisu iz 1931. Godine, u poljoprivredi i šumarstvu bilo je 8.730 vlasnika i zakupaca sa 12.716 članova porodice koji su radili na imanjima i 1.098 radnika (najamnika i sluga). Svojim radom oni su izdržavali 28.841 lice. To znači da je na srezu od poljoprivrede živjelo 51.385 ili 92,15% stanovnika, što predstavlja blago povećanje u odnosu na period austrougarske uprave.¹³ Podatak daje preko devet desetina stanovništva sreza živjelo od poljoprivrede, a nešto manje od desetog dijela od industrije, zanatstva, trgovine i ostalih privrednih djelatnosti, sam po sebi govori o privrednoj stagnaciji Gračanice tridesetih godina dvadesetog stoljeća. Ako se tome doda da se u poljoprivredi kao dominantnoj privrednoj grani proizvodilo ekstrenzivno, uglavnom za vlastite potrebe i održavanje gole egzistencije, može se zaključiti kakve je teške posljedice imala ekonomska kriza i na ovom nerazvijenom području.

Skoro dvije trećine stanovništva koje je svoju egzistenciju vezivalo za poljoprivredu moralo je svoju radnu snagu iznajmljivati za minimalnu naknadu jer nije moglo živjeti od te,

⁹ Statistički godišnjak Jugoslavije 1934, 1935, Beograd 1937. str.230.

¹⁰ Za ilustraciju navodimo samo neke karakteristične primjere: pred prvi svjetski rat za jedan kilogram ječma u Bosni i hercegovini mogao se kupiti jedan kilogram soli, a 1935. kilogram soli kupovao se za tri kilograma ječma; pred prvi svjetski rat za jedan kilogram ječma u Bosni i Hercegovini mogla su se kupiti dva paketa šibica, a 20 godina kasnije, za dva paketa šibica seljak je morao prodati 20 kilograma ječma; jedan kilogram eksera 1931. godine dostigao je cijenu jednog kilograma vune; prije prvog svjetskog rata za jednu ovcu seljak je mogao kupiti 50 metara pamučnog platna (beza), a 1935. za tu količinu platna morao je dati četiri ovce. (Kemal Hrelja, Bitna obilježja privredne i socijalne strukture u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata, Acta, Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije VII, Školska knjiga, Zagreb, 1980. str. 131.)

¹¹ Ilija Bošnjović, Privreda i stanovništvo Bosne i Hercegovine u međuratnom razdoblju, Acta, Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije VII, Školska knjiga, Zagreb 1980. str. 138.

¹² Kemal Hrelja, Privredne prilike u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata, Institut za istoriju, Sarajevo (rukopis), str. 84 - 87.

¹³ Od ukupnog broja stanovništva Bosne i Hercegovine, poljoprivredom i stočarstvom 1921. godine bavilo se 80,86% stanovnika, a 1931. godine 84,1%. U industriji i zanatstvu bilo je zaposleno između 6,3 i 6,7% stanovništva.

ПОГЛАВАР СРЕЗА ГРАЧАНИЧКОГ.

Број: 2082.128.

Рег. ст. 24.1. Т.

ОБРТНА ДОЗВОЛА

Госп. Меклаед С. Грачаници

пријавио је код овог поглаварства своју паловину мешовите поде
раде са сједиштем у Грачаници, у згради Краљевог Владиног
те му се уз удовољавање законских прописа издаје ова обртна дозвола с том примедбом, да
је ова обртна радња под бројем 24.1. Т. у обртни регистер заведена, те да се сваки
пренос радње као и њезиног мјеста по § 50. наредбе о вршењу обрта има предходно, уз
претњу законских последица надлежној власти пријавити.

Такса по Т. бр. 5. Закона о таксам наплаћена је и на овој обртници утиснута и
прописно поништена, а по Т. бр. 1. и 95. т. Закона утиснута је и поништена на молбу.

ГРАЧАНИЦА, 22. јан. 192 г.

Поглавар среза:

[Signature]

Среско начелство у Грачаници

Број 1707/32 29

Грачаница, 22. јануара 1932.

Дозвољава се пренос радње из досадање зграде у зграду
Љубице Х. Стевић Краља Петра улица број 22.

Срески начелник,

[Signature]

izrazito zaostale privredne grane. Prema podacima iz 1937. godine, na srezu gračaničkom bilo je ukupno 9.210 posjednika zemlje. Prema veličini posjeda, razvrstani su u sljedeće kategorije: od 0,01 - 0,50 hektara 636 posjednika; od 0,50 - 1 hektar 881 posjednik; od 1 - 2 hektara 1668 posjednika; od 2 - 5 hektara 3087 posjednika; od 5 - 10 hektara 1834 posjednika; od 10 - 20 hektara 851 posjednik; od 20 - 50 hektara 231 posjednik; od 50 - 100 hektara 21 posjednik i od 100 - 200 hektara dva posjednika.¹⁴ Iz navedene strukture posjeda vidi se da je 68,31% vlasnika posjedovalo ispod 5 hektara zemlje, što je bilo nedovoljno za izdržavanje porodice. Svega 28% posjednika imalo je 5 - 20 hektara zemlje koji su mogli sa tih posjeda izdržavati svoje porodice. Najmanje je onih koji su posjedovali preko 20 hektara zemlje. Za obradu tih posjeda oni su uglavnom angažovali najamnu radnu snagu. Pa ipak, više od polovine od ukupne površine oranica ostajalo je na ugaru, svega 25% zasijavano je kukuruzom, 12% pšenicom, 8% zobi, a na preostalih 5% uzgajano je povrće i svi ostali usjevi.¹⁵

U poljoprivredi kao glavnoj privrednoj grani proizvodilo se ekstenzivno, uglavnom za vlastite potrebe i za održanje gole egzistencije. Modernih oruđa skoro nije ni bilo, pa se obrada zemljišta obavljala na zastario i primitivan način, pretežno pomoću zaprežne stoke, ali ni nje nije bilo dovoljno. Fabrički plugovi tek su ulazili u

upotrebu. Vršidba se obavljala na guvnu konjima, a nerijetko i sa volovima, što samo po sebi govori o ogromnoj zaostalosti ove privredne grane.

Za razliku od ratarske proizvodnje znatno razvijenije je bilo stočarstvo, a naročito voćarstvo, o čemu govore i podaci o otkupu i izvozu ovih proizvoda sa područja gračaničkog sreza.

U industriji i zanatstvu na gračaničkom srezu, 1931. godine, bilo je 308 vlasnika i zakupaca koji su zapošljavali 19 činovnika, 153 radnika, 38 nadničara i 54 šegrt. Vlasnici su zapošljavali i 29 članova svojih porodica. U tim djelatnostima radilo je ukupno 601 lice. Oni su izdržavali 1010 članova svojih porodica. To znači da je od industrije i zanatstva živjelo 1611 stanovnika ili svega 2,85% od ukupnog broja stanovnika na srezu.¹⁶ Što se tiče industrije, uglavnom su nastavili sa radom oni pogoni koji su podignuti za vrijeme Austrougarske sa nekim neznatnim proširenjima.

Promijenivši vlasnika, pilana u Bosanskom Petrovom Selu kao dioničarsko društvo nastavila je sa radom pod firmom "Jadrina".¹⁷ Pored ciglane Stanka Ivaniševića na Grabovcu, koja je otvorena još za vrijeme Austrougarske, godine 1923. počela je sa radom i ciglana Jove Blagojevića u Sočkovcu.¹⁸ Eksploatacija kame-

¹⁴ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1937. godinu, Knjiga VIII, Državna štamparija, Beograd, 1938. str. 410.

¹⁵ Izvještaj šefa evidencije zemljišoposjednog katastra Sreza Gračanica od 2.4.1927. (Zavičajna zbirka Gračanica)

¹⁶ Iz jednog izvještaja koji je Mitar Trifunović Učo napisao 1919. godine poslije obuilaska Gračanice saznajemo da je tada u Gračanici bilo 60 zanatlija, 30 šegrt i 8 trgovačkih pomoćnika. (Grupa autora, Sa nepoznatih stranica, Trgovinski i ugostiteljski radnici Bosne i Hercegovine u borbi za svoja prava, "Zadrugar", Sarajevo, 1964. str.29)

¹⁷ Pilana je prerađivala oko 17000 kubnih metara drveta godišnje i zapošljavala od 250 do 600 radnika stalno i povremeno. Početkom 1926. godine proradila je još jedna manja pilana u Boljaniću, čiji je vlasnik bio Todor Lukić. Trebalo je da zapošljava stotinjak radnika - stalno ili povremeno, jedan broj radnika nalazio je sezonsko zaposlenje na sječi šume, izradi željezničkih pragova i drugog građevinskog materijala, a neki su radili i na željeznici.

¹⁸ Proizvodila je 400.000 komada cigle, i 500.000 komada crijepa godišnje i zapošljavala 30 - 40 radnika. Ciglana Stanka Ivaniševića bila je nešto manjeg kapaciteta, proizvodila je 200.000 komada cigle i 300.000 komada crijepa godišnje. U njoj je radilo 10 - 15 radnika. Radile si i tri manje ručne ciglane sa primitivnim kalupima koje su zapošljavale sezonsku radnu snagu. Jedna je radila u Gornjoj Lohinji, proizvodila je ciglu, crijep i koruge, a sezonski zapošljavala je od 100 radnika, među kojima je radila i grupa Itaklijana. Vlasnik te ciglane bio je Salko Džaferović iz Brke. Ta ciglana je izgorjela u požaru 1940. Godine. Tridesetog godina radila je i ciglana Đoke Miloševića u selu Sjenina, ali nema podataka o njenim kapacitetima i broju radnika koje je zapošljavala.

na krečnjaka iz Sklopa (Pašalići) za potrebe Fabrike sode u Lukavcu nastavljena je i između dva svjetska rata.¹⁹

Zanatstvo je bilo pretežno skoncentrisano u samoj Gračanici i, manje više, zadovoljavalo domaće potrebe, ipak, ostalo je i dalje vrlo značajan faktor gtradske privrede. Karakterisala ga je kao i ramnije tijesna vezanost za poljoprivredu i selo "bilo u svojstvu proizvođača zanatskih proizvoda potrebnih selu, bilo opet u svojstvu potrošača poljoprivrednih proizvoda." Zato su gračaničke zanatlije svoju proizvodnju prilagođavali potrebama i zahtjevima sela, a cijene zanatskih proizvoda kupovnoj moći domaćeg čovjeka. Zbog siromaštva, ukorijenjenih tradicija i životnih navika, industrijski proizvodi široke potrošnje, a posebno predmeti obuće i odjeće, još uvijek su teže nalazili kupce na selu. To je, s druge strane, pogodovalo održavanju zanatstva i njegovom tradicionalizmu koji je bio prilagođen potrebama sela-

Kao i druge privredne grane i zanatstvo je bilo pogođeno ekonomskom krizom, a posebno padom cijena poljoprivrednih proizvoda i smanjenjem kupovne moći sela. To je i u Gračanici dovelo do smanjenja zanatske proizvodnje, ali ne i do znatnijeg smanjenja broja zanatlija i zanatskih radnji. I popred teških prilika, oni su nastojali da se održe bez obzira na visinu zarade.²⁰ Pojedine zanatske radnje zapošljavale su

i po nekoliko radnika i šegrtu. Ipak, tokom čitavog perioda između dva svjetska rata u Gračanici je vladala hronična nezaposlenost kako radnika i nadničara, tako i samih zanatlija.

Uz ostale zanatske radnje, postojale su u Gračanici i manje radionice koje su razvijale sitarstvo, izradu kostrijeti i preradevina od kože (sušara kože). Neposredno poslije prvog svjetskog rata radile su i tri mljekare za otkup i preradu mlijeka na zadružnoj osnovi, ali su zbog nerentabilnosti ubrzo zatvorene. Prema podacima iz 1929. godine, od zanatskih radnji, u Gračanici je radilo: 13 pekara, 5 kovača, 12 obučara, 4 stolara, 6 brijača, 2 kolara, 3 poslastičara, 9 mutabdžija, 9 mesara, 1 bravar, 2 opančara, 3 krojača, 2 kalajdžije, 2 sajdzije, 4 vodenice i 2 motorna mlina.²¹ Brojno stanje i struktura zanatskih radnji nije se bitnije promijenilo ni u narednim godinama. Prema nepotpunim podacima, neposredno pred drugi svjetski rat u Gračanici je bilo: 12 pekarskih, 5 mesarskih, 6 frizerskih, 14 obučarskih, 10 krojačkih i 8 stolarskih zanatskih radnji, zatim 4 kovačko-kolarske, 2 lončarske, 2 sahadžijske, 2 kalajdžijske, 2 limarske, 2 zlatarske, 2 fotografske, 3 kostretarske radnje i 8 vodenica i elektro mlinova. Bilo je i više različitih ugostiteljskih radnji: 9 gostionica, 2 hotela, 2 hana, 14 kafana, 3 ašćinice i 4 poslastičarnice.²²

¹⁹ Međutim, proizvodnja kreča u krečani koja je bila podignuta u vrijeme izgradnje pruge Gračanica - Karanovac u blizini vodenice Kotoruša, ubrzo poslije prvog svjetskog rata pokazala se nerentabilnom i definitivno je obustavljena. Njen veliki dimnjak srušen je 1923. godine. Tada se ukida i pruga od željezničke stanice Gračanica do kamenoloma u Pašalićima. Trasom te pruge, s desne strane Sokoluše, izgrađen je dio puta prema Malešićima i Lukavici. Postojao je još jedan manji kamenolom nedaleko od željezničke stanice Kakmuž, čiji je vlasnik, bio Milan Žirovčić iz Gračanice. U Karanovcu, u području Prenje manji površinski kop uglja za potrebe ciglane na Grabovcu otvorio je Todor Lukić iz Boljanića, a tokom 1940. Nakon istražnih radova, jedna strana firma počinje eksperimentalnu eksploataciju azbesta u blizini Bosanskog Petrovog Sela. U tim malim pogonima uglavnom su se zapošljavali siromašni seljaci iz okoline.

²⁰ Kemal Hrelja, n.d. str. 63 - 65.

²¹ Milivoje M. Simić, *Naša industrija, zanati, trgovina i poljoprivreda, VII deo, Sarajevo, 1929. str. 231 - 233.*

²² Prema nepotpunim podacima, pred drugi svjetski rat pekarske radnje imali su: Čajić Faik, Fazlić Dževdet, Hadžihasanović Atif, Moralić Rizah, Nedić Milan, Nikolić Ranko, Nikolić Stevo, Kuduzović Mujo, Petrović Savo, Sokolušić Mujo, Sulejmanović Čamil i Urošević Dimitrije; Vlasnici mesarskih radnji bili su: Kuduzović Haso, Husarčić Salih, Musić Hašim, Šarić Ago i Šarić Ibro; brijačko-frizerske radnje držali su: Džinić Sakib, Đulić Rasim, Jovanović Vlakjo i Ljubo, Kuduzović Hasan, Sokolović Mehmed, Žunić Naim; obučarsko zanatske radnje imali su: Čajić Atif, Dujković Jovo, Ejubović Hasib, Jovanović Jovo Ajo (opančar), Jovanović Stevo, Nedeljković Jovo, Nedeljković Ljuboj (opančar),

Zanatske i trgovačke radnje otvarane su i u selima, pretežno za potrebe seoskog stanovništva. Bile su to male radioničice za održavanje i opravku poljoprivrednog alata, izradu odjeće, preradu žitarica i voća. Riječe je o tradicionalnim seoskim zanatima kao što su: kovački, potkivački, mlinarski, dunderski i sl. Po broju zanatskih radnji, prednjačilo je Bosansko Petrovo Selo kao najznačajnije privredno i urbano središte poslije Gračanice.

* * *

I pored opšte nesigurnosti, prvih mjeseci poslije rata, trgovina se prilično brzo oporavljala i konsolidovala. Usljed poremećenih saobraćajnih tokova i nedovoljne kontrole od strane državnih organa, u početku je cvjetala tzv. spekulativna trgovina. Odlukom vlade o uvođenju "slobodne trgovine", olakšan je promet životnim namirnicama, ali su im i cijene, u donosu na 1914. godinu, višestruko povećane. Stanovništvo je pogodila velika oskudica hrane, ogrijeva, industrijskih i poljoprivrednih proizvoda. Tokom zime, 1918. i 1919. godine, u nekim krajevima prijetila je glad.

Uvođenjem dinara kao jedinstvene državne valute, odnosno valutnom politikom nove države, još je više otežan položaj stanovništva u onim krajevima u kojima su, do završetka prvog svjetskog rata, bile u opticaju druge valute. U isto vrijeme poremećeni su trgovački tokovi i promet roba. Neadekvatnom zamjenom drugih valuta, naročito krune za dinar, veliki broj domaćinstava na području gračaničkog sreza još više je osiromašio.

Veliku teškoću je predstavljalo i zastarjelo zakonodavstvo, različito po pojedinim područjima.²³ Trgovačko pravo u Jugoslaviji unificirano je i objedinjeno tek 1932. godine kada je doneseno nekoliko zakona iz te oblasti. Pored Zakona o rspodajama iz 1929. godine, interesantan je Zakon o suzbijanju nelojalne konkurencije u Jugoslaviji, koji je donesen 1930. godine. Njime se zabranjuju i kažnjavaju sljedeća djela: netačna oznaka porijekla robe, neistinita reklama, ocrnjivanje konkurenata, podmićivanje, povreda poslovne tajne i slično.

*Salihefendić Faik, Salihefendić Ragib, Stjepanović Nikola, Stojanović Andrija, Tešić Simo, Travljanin Suljo (sarač-obučar) i Ustavdić Hasib; krojačke radnje imali su: Agić Ibrahim, Begić Mehmedalija, Bravić Osman, Đulić Meho (terzija), Ejubović Osman (terzija), Martić Nikola, Nedić Marko, Nedić Rado, Salihefendić Ahmet i Žunić Taib; stolarske radnje imali su: Havelka Nikola, Helić Meho, Helić Sejdo, Hifzefendić Osman, Kenjar Alija, Moralić Fehim, Mulajusufović Hazim i Ibrahim i Trutić Salih; kovačko-kolarske radnje imali su: Kamarić Osman i Zaim, Sokolušić Avdo, Taletović Hakija, Šaković Džafer i Hakija; lončarske radnje držali su: Huskić Rahim i Nikolić Milosav; kalajdžijske Dalić Marko i Šatara Vaso; bravarsko-linarske Rešidbegović Mustafa i Maksimović Stanko; fotografske Šaković Ismet i Varne Johan; kostretarske Lepirović Mehmed, Prohić Ibrahim i Tufegčić Lutvo; zlatarsko-juvelirske Simeunović Dušan, Stojanović Branko i Stojanović Rade; sajdžijske Izirlija Asim i Muhamed Sarajlija. Na području Gračanice bile je više manjih vodenica duž jaza niz Sokolušu i jedna na potoku Japaga. Vlasnici najpoznatijih vodenica bili su: Đulić Alija, Jovanović Dimitrija, Prohić Rukib, Tadić Jovo i Kapetanuš, vlasništvo vakufa. Elektro-mlin "Spreča" držao je Franjo Taciborski. Profesionalni šoferi u gradu bili su: Boc Stevo, Kostić Pero i Prohić Ahmet; vlasnici gostionica bili su: Blagojević Mihajlo, Hadžistević Spaso, Džebo Adem, Jovanović Dimitrija, Jovanović Katica, Lazarević Ranko, Milosavljević Milosav, Mulalić Rizah i Savić Nikola Brada; hotel "Bosna" držao je Gojković Milan, a hotel "Soko" Bešliagić Sulejman; Jahić Sejdo i Letić Ibrica držali su hanove sa kafanama i prenoćištem; vlasnici kafana bili su Čubrilović Sulju, Karadž Mujo, Purać Edhem, Šaković Mujo, Sinanović Mara, Mićanović Pero, Salihefendić Ahmet, Dizdarević Salih, Junuzović Husein, Tahirović Rahim, Jukan Mujo, Priganica Mehmed, Helić Galib i Žunić Mehmed (kafana Narodne biblioteke); slastičarnice držali su: Šerifović Mursel, Tahirović Arif, Mihtarović Velija i Okanović Osman, a aščinice: Alić Mujo, Čubrilović Halil i Omerović Kahrman (Damjan Blagojević, *Gračanica neposredno pred drugi svjetski rat*, rukopis, Zavičajna zbirka Gračanica, str. 8-13).*

²³ U početku je bilo šest pravnih područja sa primjenom sljedećih zakona: Trgovački zakonik iz 1860. godine u Srbiji, Hrvatski trgovački zakon iz 1875. u Hrvatskoj i Sloveniji, Trgovački zakon iz 1883. u Bosni i Hercegovini, Opšti imovinski Zakonik iz 1898. u Crnoj Gori, a u nekim dijelovima Jugoslavije primjenjivao se čak i bugarski Trgovački zakon iz 1898. godine (Živorad Zlatković, n.d. str. 213.).

Konačno, treba naglasiti da se trgovina u Jugoslaviji između dva svjetska rata razvijala u uslovima brojnih portivlječnosti: između domaćeg i stranog kapitala, između krupnih trgovačkih preduzeća i velikog broja sitnih detaljista, između trgovaca i potrošačkih zadruga, gradskih i seoskih trgovaca i između trgovaca detaljista i torbara. Država je, po pravilu, štitila interese krupnog kapitala.²⁴

U pogledu unutrašnjeg kretanja robe, kao i u pogledu robne razmjene sa inostranstvom, privredna politika stare Jugoslavije zasnivala se na liberalističkim koncepcijama koje nisu napuštene ni za vrijeme ekonomske krize, 1929-1933. godine, kada sve evropske zemlje uvode različite zaštitne mjere svojih proizvođača i ograničavaju slobodnu razmjenu roba. Upravo te liberalističke mjere i potpuno prepuštanje inicijative domaćem i stranom kapitalu ubrzavaju procese monopolizacije na domaćem tržištu industrijskih roba.

Poslije prvog svjetskog rata, u Gračanici su dominirali sitni i srednji trgovci, a samo nekoliko se moglo svrstati u veletrgovce. U odnosu na druga slična mjesta, trgovina u Gračanici nešto brže se razvijala jer je željeznička pruga omogućavala trgovcima da jeftinije i brže transportuju otkupljene poljoprivredne proizvode i dopreme u Gračanicu inustrijsku i drugu robu, namijenjenu prodaji. Trgovalo se, uglavnom, poljoprivrednim proizvodima, drvetom, proizvodima domaće radinosti, zanatskom robom, a i robom koja je dolazila iz razvijenih industrijskih krajeva.

Najeveći dio zarade izvlačilo je nekoliko veletrgovaca i preduzimača u Gračanici koji su se bavili otkupom poljoprivrednih proizvoda i voća. Davali su seljacima robu na kredit, a kred-

it su mnogi seljaci otplaćivali poljoprivrednim proizvodima uz znatnu kamatu. Zbog slabe kupovne moći stanovništva, ostali trgovci nisu imali mogućnosti da osvaruju značajniju zaradu, pa su neki morali zatvarati svoje radnje. Nisu mogli izdržati konkurenciju krupnijih i bogatijih trgovaca koji su najčešće držali monopol u trgovini poljoprivrednim proizvodima, a naročito u otkupu i prodaji šljive.²⁵

Tridesetih godina na gračaničkoj pijaci otkupljivalo se godišnje: 150 vagona zobu, oko 10-30 vagona pšenice, oko 10-30 vagona graha, oko 50-400 vagona kukuruza, 5 vagona jaja, lanenog sjemena jedna vagon, oko 150 vagona željezničkih pragova, oko 10 vagona drveta za gorivo, oko 3 vagona živine itd.

Gračanica i Gradačac su se ubrajali u najvoćarskije srezove Bosne i Hercegovine. U ovom kraju bio je najbolji kvalitet šljive. Šljiva je i bila glavni izvozni artikal. U Gračaničkom srezu šljivarska sela su bila: Skipovac, Malešići, Lendići, G. Osječani, Gornja i Donja Lohinja, Čekanići i Sladna. Najbolje kruške i jabuke uspijevale su u: Babunovićima, Doborovcima, Sokolu, Škahovici i Pisakvici. U 1925. godini, sa područja Gračanice izvezeno je 1.100 vagona suhe šljive u vrijednosti od 60.000.000 tadašnjih dinara. Izvoz šljive u inostranstvo išao je i dalje pretežno preko Brčkog.

U tim godinama gračanički trgovci i preduzimači otkupljivali su i po 20 vagona svježih jabuka, oko 20 vagona suhih krušaka, oko 15 vagona svježih krušaka, oko 10 vagona slame, oko 50-60 vagona suhih jabuka koje su se izvozile u Berlin i Hamburg, zatim oko 200 vagona sijena, oko 5 vagona suhe sitne stoke o oko 50 vagona goveda godišnje.²⁶

²⁴ Živorad Zlatković, n.d. str. 14-28.

²⁵ Najpoznatiji veletrgovci - izvoznici u Gračanici tridesetih godina bili su: Mujaga Kučukalić, Mahmutaga Rešidbegović, Omeraga Hivzefendić, Jovo R. Nikolić, Mihajlo Hadžistević, Sulejman Fazlić, Jovo Tadić, Hakija Čerimagić, Ilija Kolaković, Petar Žižak, Jovo Blagojević, Stanko Ivanišević, Dimšo Nedeljković i Sabrija Prohić.

²⁶ Milivoje M. Simić, isto, str. 231-233.

Prema podacima Trgovačke i obrtničke komore Bosne i Hercegovine za 1927. godinu, na gračaničkom srezu bilo je 328 trgovaca (ili 1,02% od ukupnog broja stanovnika) i 411 obrtnika (ili 1,28% od ukupnog broja stanovništva).²⁷ Samo u Gračanici, 1929. godine, bila su registrovana 42 trgovaca.²⁸ Podaci o broju trgovačkih radnji na najvažnijim srezovima tadašnje Vrbaskе banovine, za 1934., 1935. i 1936. godinu, pokazuju da je, po broju trgovačkih radnji, od 25 srezova na području Banovine, Gračanički srez bio odmah iza Banja Luke i Dervente. To, između ostalog, pokazuje da je trgovina u Gračanici u tom periodu bila dosta razvijena. Evo nekoliko uporednih podataka za Gračanicu i nekoliko drugih srezova:

S R E Z	BROJ PRODAVNICA		
	1934.	1935.	1936.
Derventa	392	401	412
Banja Luka	417	400	417
Doboj	179	181	181
Gračanica	311	310	327
Gradačac	262	262	273
Maglaj	65	69	71
Teslić	122	123	121

Treba imati u vidu da su ovom statistikom obuhvaćene i najmanje radnje, čepenci i mali seoski dućančići koji su činili dosta primitivnu trgovačku mrežu na području sreza. Najviše je bilo mješovitih i sitničarskih radnji koje su se bavile svaštarenjem. Mnoge od njih, u nekim drugim uslovima, ne bi uopšte mogle da opstanu, niti bi se mogle tretirati kao trgovačke radnje.²⁹

U trgovini, bankarstvu i saobraćaju na području gračaničkog sreza 1931. godine, bila su 232 vlasnika i zakupca, koji su posjedovali jednu ili više radnji i zapošljavali 143 činovnika, 58 radnika, 41 nadničara, 12 sluga, 10 šegrti i 38 članova svojih porodica. U tim granama bila su 544 zaposlena radnika koji su izdržavali 1.303 lica. To je ukupno iznosilo 1.841 lice ili svega 3,3% od ukupnog broja stanovnika sreza.³⁰

Pred drugi svjetski rat u samoj Gračanici bilo je registrovano 40 trgovačkih radnji, 4 veletrgovine, 4 lagera tehničkog drveta i građevinskog materijala, 5 otkupnih stanica živine i jaja, 5 otkupnih stanica poljoprivrednih proizvoda i kože i tri otkupne stanice drveta.³¹ Trgovačke radnje, dućani i stovarišta uglavnom su se nalazili u gračaničkoj čaršiji kao

²⁷ Trgovačka i obrtnička komora za BiH, Izvještaj za 1927. godinu, Sarajevo 1927. str. 21.

²⁸ Milivoje M. Simić, isto, str. 231-233.

²⁹ Grupa autora, Sa nepoznatih stranica, Trgovnički i ugostiteljski radnici u borbi za sovja prava, "Zadrugar", Sarajevo, 1964. Str. 159. i 160.

³⁰ Esad Tihlić, Omer Hamzić, n.d. str. 112.

³¹ Prema nepotpunim podacima pred drugi svjetski rat trgovačke radnje u Gračanici držali su: Blagojević Jovo, "Bata" (polije II svjetskog rata "Borovo", obuča), Dervišefendić Salih, Hadžić Osman, Halilbegović Ibrahim, Helić Galih, Halić Salih, Hinić Ljubo, Hifzefenić Omeraga, Ibrahimović Sulejman (piljarnica), Ivanišević Stanko, Junuzović Husein, Krdžalić Meho, Kolaković Ilija, Kolman Viktor (apoteka), Kurtagić Derviš, Mulahusejnović Bego, Nešković Mihajlo, Nikić Jovo, Osmanbegović Salih, Papo Isidor, Papo Rafael, Prohić Sabrija, Rešidbegović Galib, Rešidbegović Ibrahim, Rešidbegović Mehmed i Sejdo, Sarajlić Atif, Spahić Abdurahman, Simić Ljubo, Šabić Mehmed, Šaković Velija (knjižara), Širbegović Ibrahim, Tadić Jovo, Zukobašić Ahmet; otkupne stanice živine i jaja držali su: Ahmetašević Ibrahim, Džiko Osman, Žunić Abdulah, Žunić Bećir i Žunić Emin; otkupne stanice drveta držali su: Goldgruber Desider, Prohić Sabrije i Žuža Jovan, a otkupnu stanicu kože Nedeljković Dimšo. Tri veletrgovine drvetom imao je Prohić Sabrija i jednu veletrgovinu građevinskim materijalom Blagojević Jovan (Esad Tihlić, Omer Hamzić, n.d. str. 82).

Pored ovih, trgovačke radnje u Gračanici između dva svjetska rata držali su: Bešić Ahmet (otkup živadi i jaja, 1928), Čekić Salih (trg. mješovitom robom i zemaljskih proizvoda, 1928), Jeftić Jevto (trgovina mješovite robe, 1927), Josipović (Nikić) Angelina (trgovina mješovite robe, 1940), Šabić Galib, Sejdo, Tajib, Adem, Halilbegović Mustafa i Hivzo, Papo Mošo i Isidor, Milisavljević Simo i Branko, Blagojević Mirko, Savo i Dušan (sinovi Jove), Husarčić Hazim (trgovac stokom, 1941), Jašarević Šaban (trgovac stokom, 1939), Kunić Ibrisić (piljarnica 1927), Alijefendić Aljo (piljarnica 1927), Čajić Abdulah (trgovac mješovite robe, 1925), Tajko Habul (piljarnica, 1926), Kenjar Alija (bakalska radnja, 1939),

trgovačkom središtu grada i čitavog sreza, koja je ostala gotovo ista kao i za vrijeme Austrougarske Monarhije.

Međutim, trgovačke radnje otvarane su i u nekim gračaničkim mahalama,³² kao i u većini sela na srezu. To su bili manji ili veći dućani koje su držali seoski posjednici, gazde, pa čak i sveštenici. Oni su kof gračaničkih veletrgovaca podizali robu na veresiju i prodavali je u svojim selima po skupljoj cijeni ili je mijenjali za poljoprivredne proizvode koje su otpremali u grad. Neki su, za račun krupnih veletrgovaca iz grada, unaprijed zakupljivali rod šljive od siromašnih seljaka u zamjenu za hranu (u gladnim godinama) ili za industrijske proizvode.³³

Početkom 1920. godine, u Gračanici je osnovano Trgovačko udruženje, koje je imalo zadatak da radi na zaštiti staleških interesa, ostvarivanje neposrednih kontakata sa vlastima, unapređenju trgovine i saobraćaja, suzbijanju

lihvarstva itd. U aprilu, 1920. godine Zemaljska vlada je potvrdila Pravila Trgovačkog udruženja koje je bilo dosta aktivno.³⁴

Odmah poslije prvog svjetskog rata, u Gračanici se počelo razvijati i bankarstvo. Tako je 1920. godine osnovana Muslimanska privredna banka d.d. koja je imala sjedišta u bivšoj zgradi SDK (sadašnja zgrada Vodovoda).³⁵ Pored ove banke, u Gračanici je još 1912. godine osnovana Srpska štedionica d.d. koja je nastavila sa radom i poslije prvog svjetskog rata.³⁶ Bogatiji zemljoradnici i trgovci osnovali su jednu štedno-privrednu zadrugu u Bosanskom Petrovom Selu.³⁷ Tridesetih godina u Gračanici je postojala ispostava željezničke kreditne potporne zadruge iz Sarajeva, u koju su bili učlanjeni gotovo svi željezničari iz Gračanice.³⁸ Ovi novčani zavodi bili su u neposrednoj funkciji trgovačke djelatnosti na području sreza. Kreditirali su

Simeunović Zorka (prodavnica i radionica zlatarskih stvari-kujundžija, 1927), Travnjanin Hasib (galanterija, 1937), Đulić Ibrahim (trgovac mješovitih robe, 1937), Kasumagić Husein (trgovac mješovitih robe, 1919), Mulajusufović Zejnil (trgovina mješovitih robe, 1927), Aliefendić Abdulah (trgovina mješovitih robe, 1939), Kuduzović Bajro (piljarnica, 1929), Žilić Salih (trgovina mješovitih robe, 1929), Zulfić Čamil (piljarnica, 1923), Husarić Muharem (trgovac stokom, 1926), Kuduzović Mujo (piljarnica, 1940), Čoroć Ibrahim (trgovac krečom, 1925), Kuduzović Meho (trgovac stokom, 1939), Konjić Ibrahim (trgovina mješovitih robe, 1924), Mehinović Muraga (piljarnica). (Podaci iz dokumentacije koja se nalazi u arhivu Skupštine opštine Gračanica).

³² Tako je trgovačku radnju mješovitom robom u Potok mahali imao Salkić Omer, u Tuleg mahali Mujačić Hajrija, u Riječkoj Dervišefendić Hasan i u Čirišu Mulahusejnović Bego.

³³ Poslije Gračanice, najrazvijenija trgovina bila je na području Bosanskog Petrovog Sela, kao značajnog središta industrijske prerade i eksploatacije drvene mase iz ozrenskih šuma. Najpoznatije trgovačke radnje u Bosanskom Petrovom Selu držali su: Maksimović Stjepan, Stefanović Nedo, Petrović Ilija, Topalović Miloje i Simo, Aleksić Drago, Topalović Mijat i Ignjić Miloje. U Bosanskom Petrovom Selu između dva rata postojale su otkupne stanice drveta koje su držali: Kondić Perica iz Doboja, Peleš iz Miričine i Prohić Sabrija iz Gračanice, glavni liferanti drveta bili su: Kondić Perica i Šešlak Dušan. Otkupnu stanicu slame i sijena za potrebe vojske držao je Žižak Petar iz Karanovca. Trgovačke radnje u Malešićima imali su: Junuzović Ibrahim (1928) i Delić Mustafa (1932); u Lukavici Devedžić Muhamed i Čosić Ibrahim; u Doborovcima Mujačić Ševko; u Donjoj Orahovici: Tubić Muharem (1927), Halilbegović Mustafa (1928) i Aliefendić Abdulah (1939); u Stjepan Polju: Osmanbegović Hazim (1934); u Sladnoj Helić Mustafa (1941); u Turkovićima (Dojna Orahovica) Hajrić Osman (1920); u Vranovićima Nurkić Sadik (1928) itd.

³⁴ Polovinom decembra, 1933. godine, Skupštini Trgovačkog udruženja prisustvovalo je 80 članova. Tom prilikom u novu Upravu Udruženja izabrani su: Ibrahim Halilbegović, Jovo Blagojević, Sejdo Rešidbegović, Dimšo Nedeljčević, Sabrija Prohić, Stanko Trifković, Abdulah Žunić, Zejnil Mulajusufović, trgovci iz Gračanice i Todor Lukić iz Karanovca. (Vrbaske novine, br. 292 od 24.12.1933.)

³⁵ Direktor banke bio je Asim Alikalifić, a najveće akcije imao je dr Miško Zokalj, advokat.

³⁶ Predsjednik štedionice Jovan Blagojević, u martu 1933. godine, izabran je za vijećnika bankarskog odsjeka Trgovinsko-industrijske komore za Vrbasku banovinu. Direktori ove banke između dva rata bili su: Zorka Popović, Akelina Švab i Milan Nedeljčević.

³⁷ Njen predsjednik je bio Stjepan Maksimović, narodni poslanik.

³⁸ Predsjednik ispostave bio je Petar Ristić.

veletrgovce i preduzimače koji su otkupljivali poljoprivredne proizvode, naročito suhe šljive i hošaf (osušene jabuke i šljive).

Mnogi gračanički trgovci aktivno su učestvovali u političkom životu grada i sreza kao cjelina. Većinom su zauzimali počasna mjesta u kulturno-prosvjetnim društvima "Gajret" i "Prosvjeta" i bili članovi lokalnih rukovodstava tadašnjih vodećih građanskih stranaka koje su se borile za naklonost birača. Svoju aktivnost ispoljavali su u radu odbora Jugoslovenske muslimanske organizacije, zatim u odboru Jugoslovenske radikalne zajednice i još nekih drugih političkih partija koje su imale više pristalica u Gračanici o koje su se češće pojavljivale na lokalnim izborima. Najistaknutiji trgovci imali su mjesta opštinskih načelnika, banskih vijecnika itd.

U gradu su bili administrativni, školski, zdravstveni i kulturno-sportski objekti opštine i sreza. Pored zgrade sreza, postojao je i sreski zatvor, zgrada policije, opštinska uprava i dr. Središte sreza bilo je u sadašnjoj zgradi skupštine opštine uz koju je bio dograđen sreski zatvor. Sjedište opštine bilo je u sadašnjoj zgradi Udružene škole preko puta doma kulture. U njoj je bila smještena i opštinska policija. Žandarmerijska kasarna nalazila se na početku gornjeg dijela Srpske varoši.

Neposredno pred II svjetski rat u funkciji je bilo deset vjerskih objekata i to osam džamija, pravoslavna i katolička crkva. Zgrada jevrejske sinagoge (havra) nalazila se na lokaciji nekadašnjeg malog parka niže skvera, ali je već tada u njoj prestala da se obavlja služba.³⁹

U urbanom pogledu Gračanica je u prvoj deceniji poslije prvog svjetskog rata ostala onakva kakva je bila i u vrijeme austrougarske vladavine.

O izgledu Gračanice između dva svjetska rata u knjizi "Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji" napisano je sljedeće:

"Centar grada dijelio se na Gornju i Donju čaršiju. Gornjoj čaršiji propadalo je glavna pijaca (sadašnji park u centru grada), ulice uz pijacu sa kejom i željezničkom stanicom do ispod sahat-kule na jugu do zgrade osnovne škole na sjeveru (na mjestu sadašnjeg Doma kulture). Centar Donje čaršije bila je drvarna pijaca (sadašnji skver sa okolinom). Na lokaciji sadašnjeg Srednjoškolskog centra i prostoru ispred njega bio je smješten gradski tor, vatrogasni dom i stočna pijaca, zvana "sajam". Zgrada željezničke stanice sa robnim magazinom i tri stanična kolosijeka dužine 150 metara nalazila se na prostoru sadašnje Autobuske stanice.

Po dužini regulisanog dijela Sokoluše bilo je izgrađeno pet drvenih kaskada koje su omogućavale razlijevanje vode po širini korita, tako da se stvarao dojam da se radi o većem vodotoku. Rječica je bila čista i bogata raznim vrstama ribe.⁴⁰

Grad je bio osvijetljen fenjerima koje je svake noći palilo zaduženo lice (zvani pasvandžija). Ni ti fenjeri nisu bili ravnomjerno raspoređeni. Tek u septembru 1930. godine Gračanica je dobila električnu struju. Tada je nabavljena i instalirana mala električna centrala na naftu snage 25 KV, koja je radila sve do 1944. Ona je napajala strujom svega 100-150 domaćinstava i davala ulučnu rasvjetu sa malim brojem sijalica.⁴¹

³⁹ Na toj lokaciji izgrađen je zantsko-poslovni centar "Evropa".

⁴⁰ Damjan Blagojević, n. izvor str. 9-10.

⁴¹ Nabavku centrale finasirali su tadašnji načelnik i podnačelnik opštine Ibrahimaga Halilbegović i Rado Blagojević. Pored majstora sa strane, na ovoj centrali više godina radio je neki Jukić, Stevo Boc i Muhamed Kukuruzović iz Gračanice. Struja je radi štednje puštana samo do 23 sata, pa je potrošnja bila izuzetno mala. Kao ilustracija za to postoji podatak da je Velija Šaković za mjesec avgust 1939. potrošio 0,63 KVh i za to platio 7,8 dinara. Centrala se nalazila na uglu između današnje Ulice Adema Alića i ulice Hasiba Sumana.

Međutim, prava elektrifikacija počinje 1938. godine sa izgradnjom delekovoda Zenica-Doboj-Kreka od 15 KW i podizanjem trafostanice koja je poznata kao Francov mlin. Time je i Gračanica priključena na javnu državnu električnu mrežu, ali su i dalje sijalice svijetlile samo u gradu, dok je okolina bila u potpunom mraku. Od seoskih naselja iz toga dalekovoda električnu struju dobilo je jedino Bosansko Petrovo Selo, i to za potrebe Pilane i nekoliko stambenih kuća u njenoj neposrednoj blizini, koje su i pripadale Pilani.

Uže gradsko područje snabdijevalo se sa vodom iz gradskog vodovoda koji je sagrađen 1936. godine. Voda je preko noći sa izvora "Hadžijina voda" pumpama potiskivana u rezervoar na Varoši, a preko dana gravitacijom puštana u mrežu. Kućno sabdijevanje vodom bilo je instalirano samo u nekoliko privatnih i javnih objekata. Zato su podignute javne česme na šest mjesta u gradu sa kojih se stanovništvo sabdijevalo vodom iz tog vodovoda.⁴² I pored toga, gradska domaćinstva uglavnom su u svojim dvorištima imala vlastite bunare za snabdijevanje vodom.

U samom gradu nije bilo asfaltiranih ulica. Trotoari su bili izgrađeni jedino u glavnoj ulici, i to desnom stranom do drvarne pijace do pravoslavne crkve, a lijevom do bijele džamije. U ljetnom periodu glavna ulica je svako jutro i večer polijevana vodom iz bureta pomoću prskalice, na posebno urađenom vozilu koje je vukla opštinska konjska zaprega. Glavne puteve na području sreza održavali su putari po vođstvom upravnika putne službe (u narodu popularno zvan "Štroco").

Komunalnu službu u gradu obavljala je grupa radnika pri gradskoj opštini, koja je kontrolisala rad vodovoda, kanalizaciju, održavala čistoću ulica i rječnog korita, opštinskog tora, pijace i malte.⁴³ Ova služba je imala zaprežna kola za odvoz smeća i zatvorena okovana kola za razvoženje mesa od klaonice do mesnica.

Na ulazima u grad sa sjevera i juga bile su izgrađene malte na kojima se naplaćivala taksa - maltarina za unošenje u grad svih roba koje su predviđene za prodaju.⁴⁴

Stalna opasnost gradu prijetila je od izlivanja potoka Japage i rječice Sokoluše. Japaga je izlivala skoro svake godine, a Sokoluša rjeđe - u nekoliko godina. Jedna od najvećih poplava bila je krajem ljeta 1939. godine. Grad su poplavila oba ova vodotoka. Ulicama je tekla bujica i do jednog metra dubine. Voda se ulila u podrum i prizemne stambene i poslovne prostorije koje je teško oštetila. Pored toga, stihija je potpuno srušila i oštetila nekoliko mostova na Sokoluši. Popustila je brana u blizini današnjeg skvera, pa je srušen i obalni zid sa dijelom željezničke pruge pored Sokoluše.

U gradu nije postojala kanalizacija za odvod fekalnih voda, ali je zato kanalizacija za oborinske vode dobro funkcionisala.⁴⁵

Poslije okupacije naše zemlje od strane sila osovine i uspostavljanja vlasti takozvane NDH, počinju progoni i hapšenja najistaknutijih i navidenijih ljudi među Srbima i Jevrejima. Počela je pljačka zanatskih i trgovačkih radnji i imovine bogatih srpskih i jevrejskih trgovaca, najprije Papo Isidora i Rafaela, a zatim i drugih jevre-

⁴² Gradske česme bile su instalirane na sljedećim mjestima: prva na mjesti gdje se razdvajaju glavne sobračajnice za mahale Lipa i Čiriš (iza Šumske uprave), druga na drvarnoj pijaci (sadašnji skver), treća na glavnoj pijaci ispred medrese. Po jedna česma nalazila se na glavnom raskršću u Varoši (iznad Narodnog univerziteta), zatim ispred bivše Stručne škole (Muzička škola iznad igrališta) i na raskrsnici kod starog kina.

⁴³ Službom je rukovodio Bešir Kulić, koji je ostao zapamćen kao vrlo sposoban poslovođa.

⁴⁴ Zgrada sjeverne malte nalazila se na desnoj strani puta Brčko-Gračanica, u neposrednoj blizini sadašnjeg naselja Malta, dok se zgrada južne malte nalazila na uglu Ulice Džemala Šumana i Ulice Ozrenskog partizanskog odreda.

⁴⁵ Esad Tihić, Omer Hamzić, Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji, Gračanica, 1988., str. 83 i 84.

jskih i srpskih radnji u Gračanici, te Bosanskom Petrovom Selu i drugim selima. U neke od njih ustaške vlasti postavljali su svoje povjerenike - komesare, što je nailazilo na osudu i protest mnogih Muslimana i Hrvata u Gračanici.

U ratnom metežu mnoge trgovačke radnje u Gračanici prestale su potpuno sa radom. Njihovi vlasnici ili su bili mobilisani u vojsku ili su se nalazili u progonstvu ili zarobljeništvu. Ratne prilike, opšta nesigurnost i nestašica roba široke potrošnje i hrane ometali su bilo kakvo privređivanje. Od nekoliko desetina gračaničkih trgovaca, kojiko ih je radilo neposredno pred rat, u toku rata trgovinom se bavilo svega desetak.⁴⁶

Međutim, zbog sve veće oskudice, naročito u toku 1944. i 1945. godine, njihove radnje ible su gotovo poluprazne, više zatvorene nego što su bile otvorene. U proljeće 1945. godine, neposredno pred završetak II svjetskog rata ogromna većina stanovništva među kojima veliki broj muhadžira, kako u gradu tako i na selu, bukvalno je gladovala. No i poslije završetka rata stanje se vrlo sporo popravljalo.

Softinski mutvak ispred Osman-kapetanove medrese u Gračanici (detalj 1970.)

⁴⁶ To su: Salih Tihić, Rešidbegovići, Halilbegovići, Šabić Muharem, Sarajlić Atif, Dervišefendić Hasan Širbegović Ibrahimaga, Junuzović Husein (Malkija), Hadžićević Hajrudin, Stojanović Rado i još neki.